

УДК 340.13:347.155

DOI: 10.15587/2523-4153.2018.143267

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ: КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНЕ ПІЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

© В. А. Січевлюк

Особливості приватної правової суб'єктності, рівно як і усіх інших приватно-правових явищ, кореспондуються із особливостями предметів та методів приватно-правових галузей, а також із системою принципів, властивою сфері приватного права загалом.

За змістом та обсягом приватна правова суб'єктність є універсальною для фізичних осіб, а для юридичних осіб – спеціальною із мінімально прийнятними обмеженнями. Формат «виключної правової суб'єктності» вироблений за межами приватного права та властивий суб'єктності публічного походження.

Елементи приватної правосуб'єктності, позначені поняттями «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність», відзначаються диспозитивним способом реалізації та набувають децю особливого змісту, що спричинює відповідну модифікацію їх структурно-функціональних зв'язків. Зокрема:

– у структурі приватно-правової суб'єктності домінує правоздатність, реалізацію якої покликана забезпечити дієздатність суб'єктів приватного права. При цьому дієздатність юридичної особи, на відміну від дієздатності особи фізичної, не повинна бути втрачена за жодних умов, і саме тому її наявність гарантується і законодавством, і практикою правозастосування;

– у складі деліктоздатності суб'єктів приватного права акцентованою постає її пасивна сторона, що скерована переважно на відшкодування шкоди, наявної у приватно-правових суб'єктах, за рахунок ресурсів правопорушника. Активна сторона деліктоздатності суб'єктів приватного права зазвичай є послабленою та позбавленою обов'язковості, оскільки вона, як і приватна правосуб'єктність загалом, реалізується у диспозитивному форматі, часто під впливом позитивної суб'єктивності учасників відповідних правовідносин. Однак втрата особливого суб'єктивного зв'язку, який раніше мав місце між учасниками приватно-правових відносин, може потужно посилити активну сторону приватної деліктоздатності.

Поняттям «приватна правосуб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким з метою збереження та розвитку власної самобутності об'єктивне право наділяє суб'єктів, які у межах чинного правопорядку реалізують та/чи захищають свої приватні інтереси, а саме фізичних осіб, юридичних осіб та їх частково правосуб'єктні об'єднання

Ключові слова: *категорія «правова суб'єктність», приватне право, явище приватної правосуб'єктності, поняття «приватна правосуб'єктність»*

1. Вступ

Наявність чисельних галузевих досліджень явища приватної правосуб'єктності (здійснених, як буде показано нижче, переважно у контексті розвитку концепцій галузевих суб'єктів права та учасників галузевих правовідносин) не супроводжується, на жаль, їх концептуальним узагальненням та поглибленим розвитком у загальній теорії права. Більше того, величезний теоретичний спадок та методологічний авторитет галузей приватного права, особливо цивільного, призводить до некритичного запозичення та відтворення у роботах теоретиків права ідей та пізнавальних установок, характерних для приватно-правового наукового світогляду. Внаслідок цього у сфері загальної теорії права гальмується створення власного категоріально-понятійного інструментарію, застосування якого дозволило б виявити наявність фундаментальних закономірностей у такому окремому предметі пізнання, яким є приватна правосуб'єктність. Також утруднюється можливість для загально-теоретичної інтерпретації специфічних ознак вказаного приватно-правового явища у конкретному контексті його функціонування, як і визначення особливостей його індивідуальної локації у загальному просторі правової реальності.

2. Літературний огляд

Низка особливостей приватної правосуб'єктності у її цивільно-правовому втіленні була розглянута у колективній монографії «Суб'єкти цивільного права» [1], підготовленої за загальною редакцією академіка НАПрН України Я. Шевченко. Значне місце у цій роботі відведене фізичним особам як суб'єктам цивільного права, проте отримали своє висвітлення також і питання, що стосуються цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб, також має місце аналіз спірних питань, пов'язаних із участю держави, АРК і територіальних громад у цивільних правовідносинах. Однак зміст даної роботи не виходить за галузеві межі цивілістики та не охоплює собою проблем, що стосуються приватної правосуб'єктності загалом.

О. Тарасов у фундаментальній праці «Суб'єкт міжнародного права» торкається питань як публічної, так і приватної міжнародної правосуб'єктності. Він підкреслює, що людина у міжнародному праві є основою та невід'ємним елементом персонативної міжнародно-правової реальності, діючи «як повноправний, «повномасштабний» у своєму міжнародно-правовому статусі суб'єкт міжнародного права» [2, с. 217].

Сімейною правосуб'єктністю, за думкою В. Ватраса, є «соціально-правова властивість, яка дозволяє фізичній особі бути суб'єктом сімейних правовідносин, визначаючи її як потенційного та реального учасника сімейних правовідносин». Він вважає, що сімейну правосуб'єктність фізичної особи утворюють такі елементи, як сімейна правоздатність, сімейна дієздатність та сімейна деліктоздатність [3, с. 14–15].

Існує значна кількість кваліфікованих досліджень з питань приватної правосуб'єктності, виконаних у галузевому ключі, і саме з цієї причини вони не заповнюють відповідної пізнавальної лакуни у науці загальної теорії права. Питання специфіки змісту та особливостей зв'язків тих категорій і понять, якими відображається сутність явища приватної правосуб'єктності у теорії права, лишається нерозкритим.

3. Мета та задачі дослідження

Метою цього дослідження є виявлення особливостей категоріально-понятійного пізнання явища приватної правової суб'єктності у загальній теорії права.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі задачі:

- виявити міру необхідності категоріально-понятійного дослідження явища приватної правосуб'єктності у науці загальної теорії права;
- описати специфіку застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері приватного права загалом;
- визначити особливості приватної правової суб'єктності, закріплені у термінології приватного права та законодавства;
- зафіксувати особливості структурно-функціональних зв'язків елементів приватної правосуб'єктності («правоздатності», «деліктоздатності» та «дієздатності»);
- розкрити зміст поняття «приватна правова суб'єктність».

4. Дослідження явища приватної правосуб'єктності та специфіки застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері приватного права

До галузей приватного права у юридичній науці прийнято відносити цивільне, сімейне, а також міжнародне приватне право, хоча і визнається, що цей перелік не є незмінним і поповнюється новими галузями [4, с. 11]. Також підкреслюється, що у цивільному та у інших галузях приватного права є присутнім значний елемент публічно-правового походження, що істотно послаблює підстави для їх однозначної ідентифікації та рішучого розмежування із публічно-правовими галузями [5, с. 82]. З метою розкриття теми цієї статті ми залишимо поза своєю увагою відмінності, наявні у предметі, методі та системі принципів кожної окремої приватно-правової галузі та зосередимося на тому спільному, що загалом є характерним для сфери об'єктивного приватного права, його суб'єктів та властивості останнім правової суб'єктності. При цьому у більшості випадків прикладним полем для розгортання нашого аналізу слугу-

ватиме цивільне право України, оскільки, як справедливо відзначається в літературі, «основу приватного права становить цивільне право як найцінніший елемент усієї системи приватноправових утворень, що найбільш повно і послідовно втілює в собі ознаки приватного права» [6, с. 70].

На нашу думку, умовно спільним предметом, на регулювання якого скеровані норми приватного права, є ті суспільні відносини, які виникають у взаємодії індивідуальних суб'єктів та/чи їх об'єднань різного виду, змістом котрих є реалізація і захист персональних інтересів останніх. Діючи з метою здобуття ресурсів, необхідних для збереження та розвитку своєї самобутності, у відносини такого виду вступають фізичні особи, юридичні особи приватного права, а також об'єднання фізичних осіб та/чи юридичних осіб приватного права (наприклад, сім'ї, об'єднання по інтересах, дружні колективи, об'єднання у формі простого товариства тощо), для яких законодавство не передбачає статусу юридичної особи, однак які наділені ознаками правосуб'єктних утворень.

Кожна із приватно-правових галузей має свій метод, який у теорії права та у галузевих доктринах зазвичай визначається як сукупність прийомів та засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини, що утворюють собою предмет тієї чи іншої галузі. На наш погляд, метод правового регулювання постає як специфічний спосіб створення правових норм, що застосовується у галузі права, а особливість галузевого методу зумовлюється об'єктивно наявною специфікою предмета відповідної галузі. Зокрема, конкретно-галузевий метод створюється індивідуальним поєднанням у ньому змістовних модальностей «дозвіл», «припис» та «заборона» у їх системному зв'язку, з домінуванням однієї чи двох із цих трьох правових опцій. Також кожен метод галузі права позначений особливим співвідношенням диспозитивного та імперативного способу створення галузевих норм, зокрема, їх диспозицій та санкцій.

Для методів галузей приватного права, як уявляється, спільним є те, що:

а) гіпотези приватно-правових норм охоплюють ті юридичні факти (діяння та події), що породжують, змінюють або припиняють координаційні правовідносини фізичних осіб, юридичних осіб приватного права та їх правосуб'єктних об'єднань без статусу юридичної особи, змістом яких є позбавлене владної чи іншої публічної мети узгодження воля учасників таких правовідносин;

б) диспозиції норм галузей приватного права законодавець викладає переважно у вигляді множини варіантів правової поведінки, тобто диспозитивно. Оскільки норма права – це завжди обмеження, то норми приватного права, поряд із дозволами, містять і заборони, і обов'язкові до виконання приписи. Однак переважна більшість приватно-правових норм мінімально обмежує правові сценарії поведінки, встановлені для учасників відповідних правовідносин, даючи їм дуже значну свободу вольового вибору, тобто у диспозиціях норм приватного права домінують дозволи, межі дії яких окреслюються заборонами;

в) для санкцій сучасних приватно-правових норм не є властивою різноманітність. Зазвичай вони є майновими та мають переважно компенсаційну (а не каральну) спрямованість, включаючи, наприклад, стягнення аліментів у сімейному праві, або ж покладання цивільної відповідальності у ситуаціях припинення речових чи зобов'язальних правовідносин [8, с. 75–76]. Винятком, який підтверджує це правило, є специфічні немайнові санкції у вигляді обмеження сімейної правосуб'єктності осіб, які протиправно та винно порушують свої батьківські обов'язки (позбавлення батьківських прав, відібрання дитини у батьків, скасування усиновлення тощо).

Принагідно зауважимо, що історії раннього права відомі немайнові юридичні реакції на приватно-правові проступки, які, на жаль, були достатньо чисельними та дуже жорстокими. У мусульманському феодальному праві зрада дружини зазвичай каралася кваліфікованою смертною карою, і ця правова традиція у найбільш консервативних ісламських країнах підтримується і дотепер. А у римському праві довгий час нормою було звернення вільного громадянина у боргове рабство чи його публічна страта особливим чином. Так, згідно із Законами XII Таблиць кредитори отримували право розрубати тіло неспроможного боржника у випадку, якщо його не викупували (*in partes secare*). Однак з часом у римському, а пізніше – у європейському праві така архаїчна санкція була повністю подолана [8, с. 459–460]. Ще у IV ст. до нашої ери з метою ліквідації боргової кабали та припинення передачі у рабство вільних громадян Риму законом Петелія та Папірія було встановлено, що боржник відповідає перед кредитором тільки майном, а не тілом. Протягом періоду класичного римського права поступово сформувалася концепція *condemnatio pecuniaria* (грошова кондеманція), відповідно до якої вирішення цивільних справ передбачало присудження позивачу в якості компенсації певної суми коштів. Цю ідею відтворив наступний розвиток приватного права і, починаючи з кінця XVIII ст., вона знайшла свою завершену матеріалізацію у цивільному, сімейному та іншому європейському законодавстві.

Належить відзначити, що обсяг можливостей для того, щоб порушник приватно-правового регламенту був частково чи повністю звільнений від покарання чи уникнув його, є дуже об'ємним та включає у себе: а) у меншій мірі об'єктивні обставини (наприклад, непереборна сила, недоліки законодавства, прогалини договору, труднощі доказування фактів протиправних діянь тощо) та, в більшій мірі, суб'єктивні інтенції (дефект у єдності волі і волевиявлення, відсутність вини, зустрічна вина кредитора у зобов'язанні, небажання потерпілого до розгортання конфлікту, мирова угода сторін, одностороння відмова потерпілого від покладання на правопорушника відповідальності тощо).

Характерно, що санкції сучасних приватно-правових норм практично ніколи не скеровуються на обмеження правосуб'єктності порушника, оскільки правова охорона та забезпечення повноти реалізації цієї персональної цінності є власне соціальною місією приватного права. Виняток із цього правила, як

вже було зазначено вище, становлять специфічні немайнові заходи відповідальності у сфері сімейного права, скеровані на припинення порушення інтересів малолітніх та неповнолітніх дітей. Підкреслимо, що загалом ураження правосуб'єктності рівноцінне частковому чи повному («соціальна смерть») публічному відторгненню винної особи соціумом та реалізується, відповідно, у публічній площині юриспруденції. Зокрема, як відзначає Є. Мічурін, «норми кримінального та адміністративного права захищають інтереси держави і суспільства в цілому, та їхній вплив спрямований насамперед на особистість порушника» [9, с. 118]. Натомість «болісною», якщо можна так сказати, особливістю приватно-правової відповідальності є те, що розмір майнових санкцій у цій сфері не отримує та, очевидно, в силу її природи і не повинен отримувати чіткої публічної регламентації, що породжує для порушників приписів приватно-правових норм невизначено великі деліктні ризики. Встановлення виду, розміру та форми погашення шкоди, збитків, пені чи штрафу повністю знаходиться у сфері суб'єктивного розсуду учасників різногалузевих приватних правовідносин, оскільки зазвичай регулюється їх договором, і лише якщо учасники відповідних правовідносин не досягають відповідної домовленості, то застосовується закон. Яскравою ілюстрацією викладеного вище є ст. 624 ЦК України, згідно з ч. 1 котрої неустойка за порушення зобов'язання підлягає стягненню у повному розмірі та незалежно від відшкодування збитків. Однак у ч. 2 та ч. 3 цієї ж статті передбачається, що договором може бути альтернативно встановлено:

- обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою;
- стягнення неустойки без права на відшкодування збитків;
- стягнення за вибором кредитора неустойки чи відшкодування збитків.

Звернемося до питання про систему принципів приватного права. Як відзначає А. Колодій, «принципи права вносять єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови». Даючи класифікацію принципів права, у складі так званих «принципів структури права» вчений серед інших позицій виділяє принципи публічного та приватного права [10, с. 43–44]. Оскільки принципи приватного права віддзеркалюють та одночасно забезпечують якісну визначеність та онтологічну цілісність цієї сфери об'єктивного права, то їх опис буде доречним і сприятиме більш конкретному висвітленню теми цієї статті.

Перший «ескізний» виклад загальних принципів приватного права ми знаходимо у Дигестах Юстиніана, де зазначено, що «приписи права є такими: чесно жити, не шкодити іншому, віддавати кожному своє» [11, с. 86–87].

У сучасній вітчизняній та європейській доктрині стосовно принципів приватного права спостерігається тенденція до їх зближення (аж до ототожнення) із принципами цивільного права. Це пояснюється із розповсюдженням у цивілістичній доктрині сприй-

няттям останнього як завершеного та всеохоплюючого втілення приватного права загалом: «приватне право як супергалузь охоплює лише одну галузь права – цивільне і є повністю тотожним йому» [12, с. 21–22] Також відзначимо, що для вітчизняної цивілістики велике значення має законодавче закріплення більшості принципів цивільного права у тексті ЦК України у вигляді засад цивільного законодавства (ст. 3). Однак таке бачення заслуговує критичного відношення. Адже принципи окремої галузі права є тими загальними концептами, які відображають у своєму змісті видові закономірності та тенденції розвитку саме цієї галузі. Оскільки сферу приватного права утворюють декілька галузей, наділених істотною специфікою, то принципи однієї із них не можуть загалом адекватно репрезентувати істотні особливості функціонування та розвитку усіх інших галузей.

Окрім цього, межі предмету правового регулювання самого цивільного права також не є застиглими (статичними). У цьому відношенні показовою є дискусія про те, чи охоплює предмет цивільного права відносини у сфері суспільного виробництва та суспільного споживання, що регулюються нормами, матеріалізованими у величезному за обсягом господарському законодавстві України. Кодифікованим ядром останнього є ГК України, у ст. 6 якого, у свою чергу, викладені загальні принципи господарювання, наділені істотним публічно-правим елементом.

Не претендуючи на завершену істину, наведемо декілька принципів приватного права, на нашу думку важливих для розкриття теми цієї статті. Вони віддзеркалюють сутнісні тенденції розвитку приватного права загалом та фіксують:

- юридичну рівність суб'єктів приватного права;
- добросовісність та розумність поведінки, що властива суб'єктам приватного права;
- максимальну міру свободи волі суб'єктів приватного права;
- координацію правової поведінки суб'єктів приватного права;
- індивідуалізовану відповідальність суб'єктів приватного права тощо.

Характерні особливості приватного права та, відповідно, приватної правової суб'єктності прямо обумовлюються і кореспондуються із специфічними ознаками її носія. Зокрема, класичним суб'єктом приватного права є особа, тобто фізична особа (основний суб'єкт), а також юридична особа (субсидіарний суб'єкт). Це твердження ґрунтується на тому, що на юридичну особу статус суб'єкта приватного права розповсюджується з об'єктивно наявними обмеженнями, адже юридичні особи взагалі позбавлені можливості вступати у велику кількість приватно-правових відносин (наприклад, у галузі сімейного права), або ж вступають у них із значними вилученнями (зокрема, у сфері немайнових цивільно-правових відносин).

Також відзначимо, що статус особи з позицій приватно-правових доктрин є найбільш прийнятним суб'єктним статусом загалом, оскільки він дозволяє суб'єкту приватного права набути максимальної повноти необхідної йому правосуб'єктності. Це той завершений, досконалий формат присвоєння та вико-

ристання приватної правосуб'єктності, який створює приватній персоні найбільші можливості для отримання, збереження, примноження та ефективної реалізації багатства її індивідуального правового потенціалу. Відповідно, втрата тим чи іншим суб'єктом статусу особи або ж обмеження його у цьому статусі сприймається доктриною приватного права як абсолютний негатив, оскільки супроводжується втратою чи обмеженням його приватної правосуб'єктності, а набуття тим чи іншим суб'єктом статусу особи – як шлях у напрямку зміцнення та впорядкування його приватно-правового потенціалу.

Зважаючи на викладене вище, зрозуміло, чому у цивільному праві, яке є ядром приватного права, існує тренд до зближення (аж до ототожнення) понять «суб'єкт цивільного права» та «особа як суб'єкт цивільного права». Як вказується у публікаціях на цю тему, навіть на термінологічному рівні поняття «особа» є «універсальним родовим поняттям, яке може використовуватися для позначення всіх суб'єктів цивільного права, зокрема і відповідних публічно-правових утворень, які в цивільних відносинах в єдиному контексті з фізичними та юридичними особами виступають як абстрактні особи» [13, с. 195].

Об'єднання без статусу юридичної особи у теорії приватного права зазвичай сприймаються критично та не визнаються правосуб'єктними. Наприклад, Я. Шевченко підкреслила, що «колектив» не є і не може бути суб'єктом цивільного права (і ніколи не визнавався таким), він не є цілісною особою, а становить збір окремих конкретних осіб із своїм окремим правовим становищем і інтересами» [1, с. 28].

На нашу думку, категоричне ототожнення суб'єкта приватного права виключно з особою прикро збіднює сприйняття реального правосуб'єктного кола учасників приватно-правових відносин та ігнорує існування у правовому просторі носіїв неповної правової суб'єктності. Такого роду приватно-правові утворення заповнюють собою «правосуб'єктну лакуну», що існує між інститутами фізичної та юридичної особи. Вони переважно функціонують як добровільно утворені колективи, наділені неповною правосуб'єктністю, інтегральний обсяг якої, проте, перевищує сукупність індивідуальних правосуб'єктностей їх учасників. Зважаючи на їх функціональну ефективність, у багатьох випадках законодавець прямо встановлює не тільки право, але й обов'язок до утворення частково правосуб'єктних колективів та надає їм формального статусу. Наприклад, на етапі заснування товариства як юридичної особи приватного права закон передбачає функціонування об'єднаного спільним інтересом колективу засновників, який юридично позиціонується у статусі персоналізованого та наділеного організаційними повноваженнями утворення. Договірним об'єднанням з ознаками правосуб'єктності постає колектив учасників договору про спільну діяльність (глава 77 ЦК України). Власне і сім'я не може бути зведена до паралельного співіснування кожного із подружжя, дітей та батьків і передбачає їх ідентифікацію як структурованого, однак правосуб'єктного «ми», скріпленого взаємними правами та обов'язками, а також зовнішніми зобов'язаннями перед іншими суб'єктами

права. Як відзначається у літературі, юридична єдність була властивою і підкореній волі домовладки сім'ї у Стародавньому Римі, і залишається властивою сучасній українській сім'ї, яка заснована вже на паритетних засадах [12, с. 445].

Таким чином, коло носіїв приватної правової суб'єктності поряд із особами охоплює собою також і реально наявні у суспільстві організаційні об'єднання останніх, які скріплені спільною метою та інтересами їх учасників, однак не наділені повною мірою правової суб'єктності, властивою, зокрема, юридичним особам.

Після короткого огляду загальних ознак предметів, методів, системи принципів, а також специфіки суб'єктного складу, що властиві галузям сфери приватного права загалом, перейдемо до опису власне явища приватної правової суб'єктності, а також до фіксації особливостей використання категорії «правова суб'єктність» у приватно-галузевих доктринах, а далі – до розкриття змісту поняття «приватна правова суб'єктність».

Передусім відзначимо, що у доктрині галузей приватного права існує своє специфічне розуміння категорії «правова суб'єктність». А саме – постулатом доктрин галузей приватного права є твердження про те, що приватно-правова суб'єктність однакова за структурою, змістом та обсягом у всіх учасників приватно-правових відносин. Наприклад, О. Первомайський відзначає, що як учасник цивільних правовідносин територіальна громада має цивільну правоздатність і цивільну дієздатність, які не відрізняються від аналогічних явищ в інших учасників правовідносин [14, с. 62]. З цим твердженням значною мірою можна погодитися, оскільки за структурою будь-яка правова суб'єктність дійсно є однаковою для всіх потенційних чи реальних учасників приватних правовідносин будь-яких галузевих гатунків, включаючи цивільну чи іншу приватно-галузеву правоздатність. Її елементами завжди постають правоздатність, деліктоздатність та дієздатність. Також і обсяг кожної окремої галузевої приватної правоздатності є формально однаковим для усіх учасників ідентичних груп правовідносин. Наприклад, у ЦК України прямо зазначено, що усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки (ч.1 ст. 26 ЦК України). А у ч. 6 ст. 7 СК України вказується, що жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї.

Однак, на наш погляд, не зовсім коректним є навіть часткове (тобто фрагментарне, в окремому аспекті) ототожнення змісту правосуб'єктності у сфері публічного права, яка реалізується її носіями у процесі здійснення ними владних та/чи інших суспільних функцій, із змістом родової правосуб'єктності суб'єктів приватного права, яка у свій завершений формі взагалі повинна бути позбавлена публічності, оскільки завжди скеровується на персональну мету окремого та самотнього суб'єкта. На відміну від приватної (тобто індивідуалістичної) правосуб'єктності, поняттям «публічна правова суб'єктність» загалом позначається той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного публічного права наділені народ, територіальні громади та інші значні соціальні спільноти, а також ті самостійні

суб'єкти права, які за допомогою влади чи шляхом легітимного впливу на її носіїв реалізують та/чи захищають публічні інтереси (держава, її органи, органи місцевого самоврядування, відповідні інститути громадянського суспільства).

Тому повторимося, що спеціалізований внутрішньогалузевий підхід, маючи свої беззаперечні переваги, поряд з цим істотно звужує пізнавальні можливості доктрини особливостями предмету, методу та принципів галузі права (чи групи споріднених галузей права). Глибинний розгляд сутності та особливостей явища приватної суб'єктності, а також специфіки застосування категорії «правова суб'єктність» у теоретичному просторі приватного права можливо забезпечити лише опанувавши «зовнішню» по відношенню до останнього точку зору, тобто з позицій загальної теорії права.

Перше, що звертає на себе увагу – це те, що за змістом та обсягом приватна правова суб'єктність є (повинна бути) універсальною для фізичних осіб, а для юридичних осіб – спеціальною з мінімальними обмеженнями. Для потреб підтримання своєї самотності приватна особа чи приватне об'єднання осіб мусять мати можливість охопити своєю активністю якомога більшу кількість природних, матеріальних, фінансових, інформаційних та інших ресурсів, зрозуміло, у межах чинного публічного правопорядку та без порушень прав та законних інтересів інших осіб. Акти відповідного законодавства України насичені вказівками на максимальну можливість власного вибору суб'єктом приватного права того чи іншого сценарію правової поведінки у доступному йому локальному приватно-правовому кластері, який законодавцем вивірено вбудовується у публічно-правове поле та виділяється у ньому у вигляді персонального «життєвого простору» фізичної особи чи юридичної особи приватного права. З формально-юридичної сторони такий масштабний обсяг приватної правосуб'єктності закріплюється буквою закону. Зі сторони юридичної науки дуже показовою є та обставина, що поняття «універсальна правосуб'єктність» та, в більшій мірі, поняття «універсальна правоздатність» ретельно опрацьовані у доктринах галузей приватного права.

Надання суб'єктам приватного права виключної правосуб'єктності суперечить її природі та повинне бути розцінене як штучне розповсюдження на сферу приватного права підходів, які були сформовані, зокрема, у публічно-правовій площині. Нагадаємо, що так звана «виключна правова суб'єктність» (зміст та обсяг якої імперативно та чітко визначається законом чи іншим нормативно-правовим актом) є стандартним форматом публічної правосуб'єктності, властивої насамперед органам державної влади та органам місцевого самоврядування. Наприклад, в Україні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (це закріплено у ст. 19 Конституції України). Таким чином, вихід органів влади за межі встановленої для них виключної правосуб'єктності заборонений законодавцем на конституційному рівні. Для громадян у

тій же статті Конституції України встановлене принципово інше правило, за яким ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

По-друге, і це впливає із наведеного вище, у структурі приватно-правової суб'єктності домінує такий її елемент, як правоздатність, що з необхідністю спричинює послаблення функціонального значення іншого елемента приватної правосуб'єктності, а саме дієздатності, яка знаходиться ніби «у тіні». Наприклад, суб'єктами цивільного права визнаються всі особи, які відповідно до цивільного законодавства набувають та/чи зберігають хоча б найменші обсяги правоздатності, включаючи фізичних осіб, які в силу психічної хвороби взагалі не здатні усвідомлювати себе та виявляти хоча б мінімальну усвідомлену волю. Нагадаємо, що у ч. 1 ст. 25 ЦК України імперативно та без винятків вказано, що здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи.

У сфері сімейного права малолітні та неповнолітні діти, попри неповний обсяг наявної у них дієздатності, з моменту народження наділені дуже значним обсягом правоздатності, реалізація якої забезпечується обов'язками та відповідними діями їх батьків, опікунів чи піклувальників (ч. 2 ст. 14, ст.ст. 152, 171, 243, 247, 248 тощо СК України). Проте належить відзначити, що нормативно закріплене співвідношення сімейної правоздатності та сімейної дієздатності враховує не тільки вік, але й сімейний статус фізичної особи (дитина, чоловік, дружина, батько, мати, опікун, піклувальник тощо), а тому постає більш складним у регулюванні порівняно із цивільно-правовою моделлю правосуб'єктності.

Виокремлення у складі приватної правосуб'єктності особливого структурного елемента, а саме – дієздатності, зумовлене об'єктивно та для фізичних осіб у першу чергу пояснюється природними обставинами, а саме тривалим у часі становленням когнітивних та вольових здатностей представників виду *Homo sapiens*. Зокрема, власна приватна дієздатність, як здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, виникає пізніше за її цивільну чи сімейну правоздатність і, таким чином, поступово «добудовує» собою первинну конструкцію її приватної правосуб'єктності, у якій з моменту народження у людини уже наявні певні обсяги відповідної правоздатності, особливо сімейної. Крім цього, приватна дієздатність фізичної особи (зокрема, цивільна) може бути обмежена, поновлена або вилучена в установленому законом порядку (відповідні положення закріплені у главі 4 підрозділу 1 розділу II книги першої ЦК України), однак незалежно від «коливань» обсягу дієздатності фізична особа ніколи повністю не втрачає свою цивільну чи сімейну (тобто приватну) правосуб'єктність, а значить і зберігає свій правосуб'єктний статус загалом.

Розкрите вище співвідношення правоздатності та дієздатності в цілому реалізується також і стосовно юридичних осіб приватного права, проте з тією відмінністю, що у структурі їх правосуб'єктності правоздатність та дієздатність виникають одночасно. Крім цього, дієздатність юридичної особи не може

(не повинна) бути втрачена за жодних умов. Її наявність у вигляді належної роботи системи органів управління юридичної особи гарантується і законодавством, і практикою правозастосування. Ситуації, у яких в юридичної особи зникають органи управління, є казусними та пояснюються або ж прикрими прогалинами законодавства, або ж його неналежним застосуванням.

Тому поняття «дієздатність» у цивільному праві та у приватному праві загалом по-своєму змісту є похідним від поняття «правоздатність» (що і підтверджується відповідними законодавчими дефініціями, наявними, зокрема, у ЦК України), а сама дієздатність з цієї підстави розуміється як необхідний інструмент для реалізації правоздатності. У випадку, якщо у суб'єкта приватного права дієздатність з тих чи інших причин обмежена або ж взагалі відсутня, його правосуб'єктність не зникає. Дефект власної дієздатності долається у спосіб, визначений законодавством, зокрема, у юридичної особи повинні бути відновлені відповідні органи управління, а прогалина у приватній дієздатності фізичних осіб у встановлених законом межах та по встановленій процедурі заповнюється дієздатністю інших фізичних осіб (батьків, опікунів, піклувальників) чи органів опіки та піклування. Тим самим підтримується постійний трьохелементний контур приватної правосуб'єктності конкретного індивіда чи організації.

По-третє, для деліктоздатності у складі приватної правової суб'єктності характерною є така функціональна специфіка:

– акцентованою постає, якщо можна так сказати, пасивна деліктоздатність, що скерована на відшкодування майнової та моральної шкоди приватно-правових суб'єктів за рахунок ресурсів правопорушника. Зокрема, саме таку позицію займає український законодавець у питанні покладання цивільно-правової відповідальності, виділяючи в якості складового елемента цивільної дієздатності здатність фізичної особи нести відповідальність у разі невиконання цивільних обов'язків, створених нею своїми діями (ч. 1 ст. 30 ЦК України).

Для приватного права загалом властивим є такий спосіб регулювання відносин деліктозобов'язаних суб'єктів, який розрахований на їх раціональну та добросовісну поведінку у ситуаціях відшкодування майнової та/чи моральної шкоди, спричиненої протиправними та винними діями цих суб'єктів. Зокрема, добросовісність та розумність є, як зазначено у ст. 6 ЦК України, однією із засад цивільного законодавства. Відповідна ідеологія деліктних правовідносин була сформована, очевидно, ще у римському праві. Адже для жителів стародавнього Рима статус громадянина сприймався як певного роду привілей, як визнання того, що конкретна людина за своїми якостями була гідна користуватися цінністю індивідуальної волі, гарантом якої виступала держава. Добросовісне несення цивільної та іншої відповідальності було однією із складових елементів такої світоглядної громадянської парадигми та запорукою збереження статусу вільної людини.

У сучасних умовах добросовісне несення приватно-правової відповідальності, крім всього іншого,

дозволяє мінімізувати втрати винної особи за рахунок уникнення вилучення її майнових ресурсів у вигляді сплачених судових витрат та/чи виконавчого збору. Крім цього, у такій ситуації розмір відповідальності, особливо в частині заходів карального характеру, дуже часто істотно зменшується шляхом досягнення мирової угоди між потерпілою особою та правопорушником;

– активна сторона деліктоздатності суб'єктів приватного права, як свідчить практика правозастосування, функціонує порівняно слабо. Адже приватна деліктоздатність, як і приватна правосуб'єктність загалом, має диспозитивну юридичну оболонку, яка не передбачає обов'язкового покладання на порушника приватних прав та інтересів заходів відповідальності. Більше того, конструкція приватно-правової деліктоздатності дозволяє особі по власній волі та цілком легітимно частково чи повністю відмовитися навіть від законного права застосувати заходи відповідальності до інших приватно-правових суб'єктів. Пояснюється така особливість, очевидно, тим, що приватно-правові відносини дуже часто розгортаються у середовищі близьких осіб (наприклад, пов'язаних родинними зв'язками чи дружніми відносинами), або ж між особами, об'єднаними спільним інтересами чи путями взаємної залежності (зокрема, між сусідами, учасниками різноманітних колективів чи членами невеликих територіальних громад). Крім цього, раціональність суб'єктів приватного права, до речі, закладена, як уже було зазначено вище, у засади його центральної галузі - цивільного права, дозволяє їм співвідносити часові, грошові репутаційні та інші витрати, що будуть понесені у процесі юрисдикційного захисту порушених прав, із результатом, який очікувано може бути отриманий, та на цій підставі погоджуватися на розумні компроміси.

Однак належить відзначити, що втрата особливо важливого зв'язку між учасниками приватно-правових відносин (наприклад, у випадку припинення шлюбу, стягнення аліментів, розбрату у ситуації несправедливого спадкування, конфліктів сусідів, виникнення проблемних ситуацій внаслідок зловживання довірою тощо) часто слугує потужним каталізатором активної сторони приватної деліктоздатності. У таких випадках воля сторони, яка дійсно понесла майнові та/чи моральні втрати або ж лише припускає, що її приватні права та інтереси порушені, може скеруватися на отримання непропорційно великої майнової вигоди за рахунок ресурсів дійсного чи уявного правопорушника. Свобода, властива приватно-правовому регулюванню, у таких випадках демонструє свою негативну сторону у вигляді легітимної можливості по-суті майнового знищення винного суб'єкта приватного права, що є прикритим наслідком вищеописаних особливостей приватно-правової деліктоздатності.

5. Результати дослідження та їх обговорення

За результатами дослідження та в якості його змістовного підсумку наведемо таку дефініцію поняття «приватна правосуб'єктність»: це той рід правової суб'єктності, яким в силу приписів об'єктивного приватного права наділені фізична особа, юри-

дична особа, а також у певній мірі їх частково правосуб'єктні об'єднання, які з метою збереження та розвитку власної самобутності у межах чинного правопорядку реалізують та/чи захищають свої приватні інтереси.

У сучасному світі приватна правова суб'єктність визнається природно-правовим атрибутом кожної фізичної особи, а точніше – кожної людини. Також у юридичній науці не викликає заперечень наявність приватної правосуб'єктності у юридичних осіб, теоретичні диспути зосереджені переважно на питанні про те, яким є коло таких юридичних осіб (наприклад, чи відносяться до них господарські організації, зокрема, ті, які засновані на публічній власності). Найбільш малодослідженою та суперечливою в оцінках постає неповна приватна правосуб'єктність, властива організованим добровільним чином об'єднанням індивідуальних приватно-правових суб'єктів, включаючи сім'ю, колективні приватно-правові форми ведення окремих видів суспільної діяльності (спортивні команди, творчі колективи, волонтерські об'єднання, культурні осередки тощо), корпоративні колективи, об'єднання та товариства без статусу юридичної особи, цивільні прості товариства і таке інше.

На нашу думку, часткова правосуб'єктність приватних об'єднань осіб має надособовий по відношенню до їх учасників характер, вона певним чином консолідує і зв'язує волю останніх та, одночасно, зовнішнім чином активізує їх діяльність у напрямку досягнення спільної мети. Зважаючи на те, що теоретичні розробки доктрин галузей приватного права зосереджені на питаннях правосуб'єктності класичних суб'єктів приватного права (тобто осіб), дослідження феномену часткової приватної правосуб'єктності на сучасному етапі є особливо перспективним предметом саме для загальної теорії права. Адже сфера приватного життя насичена формальними та неформальними, тимчасовими та постійними, традиційними та модерними об'єднаннями, які дозволяють в першу чергу фізичним особам реалізовувати свої індивідуальні інтереси у колективному форматі, однак без застосування конструкції юридичної особи. Результативне опрацювання цього предметного поля, попри загальнотеоретичну цінність, також створить відповідні концептуальні орієнтири і для доктрин галузей приватного права.

6. Висновки

1. Приватне право є свого роду єдністю у різноманітності. Воно існує як структурована на галузі сфера, цілісність якої забезпечується спільними істотними характеристиками предметів та методів цивільного, сімейного та інших приватно-правових галузей, а також єдиною системою принципів приватного права. Однак доктринальні дослідження кожної окремої галузі зосереджені на власних предметних реаліях та, відповідно, обмежені ними. З цієї причини саме засобами загальної теорії права можливо забезпечити сутнісне пізнання явища приватної суб'єктності, а також виділити специфіку застосування відповідної категорії у локальному теоретичному просторі приватного права.

2. Специфіка застосування категорії «правова суб'єктність» у доктринальній сфері приватного права загалом виявляється в її уніфікованому використанні. Зокрема, представниками приватно-правової доктрини суб'єктність такого роду розуміється як однакова за структурою, змістом та обсягом у всіх учасників приватно-правових відносин (включаючи публічно-правових суб'єктів). Цей підхід заслуговує критичного відношення.

3. Приватна правова суб'єктність у термінології приватного права та законодавства закріплена в якості «універсальної» для фізичних осіб, а для юридичних осіб – як «спеціальна» із мінімально прийнятними обмеженнями. Поняття «виключної» правової суб'єктності із ядром у вигляді «компетенції» вироблене за межами приватного права, воно позначає собою певну особливість суб'єктності публічного походження, а тому не є релевантним специфіці приватно-правової суб'єктності, наділеної іншою природою.

4. Особливості структурно-функціональних зв'язків елементів приватної правосуб'єктності, відтворені у співвідношенні та взаємовпливі відповідних понять теорії права («правоздатності», «деліктоздатності» та «дієздатності»), є такими:

– у структурі приватно-правової суб'єктності домінує правоздатність, що іманентно властива кож-

ному приватно-правовому суб'єкту. Дієздатність суб'єктів приватного права покликана забезпечити реалізацію їх правоздатності. При цьому дієздатність юридичної особи, на відміну від дієздатності особи фізичної, не повинна бути втрачена за жодних умов;

– у складі деліктоздатності суб'єктів приватного права акцентованою постає її пасивна сторона, що скерована переважно на відшкодування майнової та моральної шкоди приватно-правових суб'єктів за рахунок ресурсів правопорушника. Активна сторона деліктоздатності суб'єктів приватного права зазвичай є послабленою, оскільки вона, як і приватна правосуб'єктність загалом, реалізується у диспозитивному форматі, часто під впливом позитивної суб'єктивності учасників відповідних правовідносин. Однак втрата особливого суб'єктивного зв'язку, який раніше мав місце між конкретними учасниками приватно-правових відносин, може потужно посилити активну сторону приватної деліктоздатності.

5. Поняттям «приватна правосуб'єктність» позначається той рід правової суб'єктності, яким з метою збереження та розвитку власної самобутності об'єктивне право наділяє тих суб'єктів, які у межах чинного правопорядку реалізують та/чи захищають свої приватні інтереси, а саме фізичних осіб, юридичних осіб та їх частково правосуб'єктні об'єднання.

Література

1. Суб'єкти цивільного права / ред. Шевченко Я. М. Харків: Харків юридичний, 2009. 632 с.
2. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.
3. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Київ, 2008. 19 с.
4. Харитонova О. І., Харитонов С. О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права // Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 6–11.
5. Борисова В. Тенденції розвитку цивільного права як галузі приватного права // Приватне право. 2013. № 1. С. 81–93.
6. Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України // Приватне право. 2013. № 1. С. 65–80.
7. Коструба А. Компенсаційний характер юридичних фактів у механізмі припинення цивільних правових правовідносин // Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 3 (82). С. 68–78.
8. Энциклопедический словарь Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К». Т. 30. Петроградъ, 1915. 479 с.
9. Мічурін С. О. Цивілістика в сучасній юриспруденції // Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 2 (89). С. 110–119.
10. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація // Альманах права. 2012. № 3. С. 42–46.
11. Дигесты Юстиниана / ред. Кофанов Л. Л. Москва: Статут, 2002. 584 с.
12. Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право / ред. Кузнецова Н. С. Харків: Право, 2008. 640 с.
13. Борденюк В. Поняття територіальної громади як суб'єкта цивільного права України // Право України. 2014. № 12. С. 189–197.
14. Первомайський О. О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах: дис. ... канд. юр. наук. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 200 с.

*Рекомендовано до публікації д-р юрид. наук Оніщенко Н.М.
Дата надходження рукопису 17.07.2018*

Січевлюк Володимир Антонович, кандидат юридичних наук, доцент, Відділ теорії держави і права, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01601
E-mail: arsenal-vas@ukr.net